

Túmulos Prehistóricos no concello de Narón

GRUPO DE ARQUEOLOXÍA DA
TERRA DE TRASANCOS*

CONSIDERACIÓNS PREVIAS

O presente traballo é continuación do iniciado no ano 1987, por membros desta Asociación, daquela dirixidos por D. Andrés Pena Graña e publicado en 1991, no primeiro volume do libro «Narón, un concello con historia de seu».

Os estudos realizados dende aquela, sobre estes túmulos, foron publicados por D. Juan Carneiro en *Estudios Mindonienses* nº 11 (1995) «El fenómeno tumular en Narón: análisis de localización», que coma o seu título indica tratan da localización dos mesmos sen aportar ningún novo depósito, entendendo por depósito cada un dos túmulos existentes.

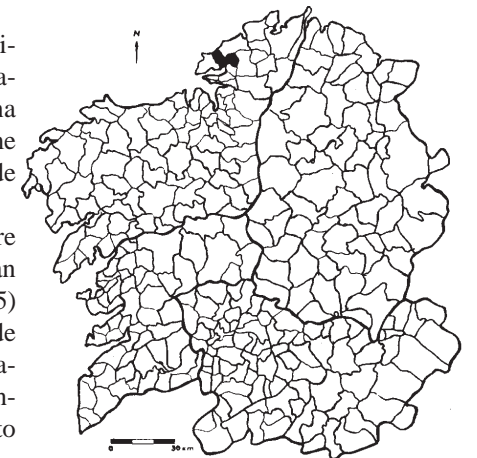
Ó igual que ocorreu no artigo do ano pasado referente a Ferrol, imos dar a coñecer cal é a realidade do fenómeno tumular no concello de Narón; directamente vencellado ós concellos limítrofes. Se ben estamos certos que un número importante de túmulos existentes na antigüidade foron destruídos recentemente pola man do home.

O ÁMBITO XEOGRÁFICO

O concello de Narón atópase na antiga Terra de Trasancos, parte NL da provincia da Coruña (mapa nº 1) e NL da ría de Ferrol, contando na actualidade cunha extensión de 66,2 km² repartidos en trece parroquias.

O seu clima englobase no dominio oceánico húmido moi estendido polo N de Galicia, caracterizado polas temperaturas suaves.

Entre os aspectos físicos destacan dúas zonas claramente diferenciadas e marcadas pola súa base xeolóxica, polo O (maiormente na parroquia do Val) aparecen os afloramentos

mapa nº1

Situación do concello de Narón.

*A Asociación Cultural "Grupo de Arqueoloxía da Terra de Trasancos" constituíuse en Ferrol no ano 1991, tendo por fins a investigación, inventariado, divulgación e preservación do patrimonio histórico-arqueolóxico. Está formada na actualidade por 14 membros.

Situación dos conxuntos tumulares no concello de Narón.

graníticos, continuando a xeografía da costa do concello de Ferrol, formando unha sucesión de pequenos montes cunha altitude máxima no Monte da Lagoa (310 m.) é unha costa moi accidentada con cantís que superan os 50 m. de altura. En contraposición a esta zona ocupan a maior parte do terro os materiais metamórficos que forman unha morfoloxía practicamente cha, estendéndose dende o SSL ó NNO, agás o N das parroquias de Sedes e Pedroso onde o terreo acada a cota máis alta do concello (monte de Nenos cunha altitude de 366 m.).

DISTRIBUCIÓN XEOGRÁFICA DOS TÚMULOS:

Son coñecidos na zona como *Montiños dos Mouros* (os situados na parte alta) e coma *Mámoas* (as situadas nos zonas baixas do concello). Neste traballo ó igual co anterior trataremos de xeito independente cada depósito, diferenciando 3 zonas xeográficas, para unha mellor comprensión da lectura (mapa nº 2):

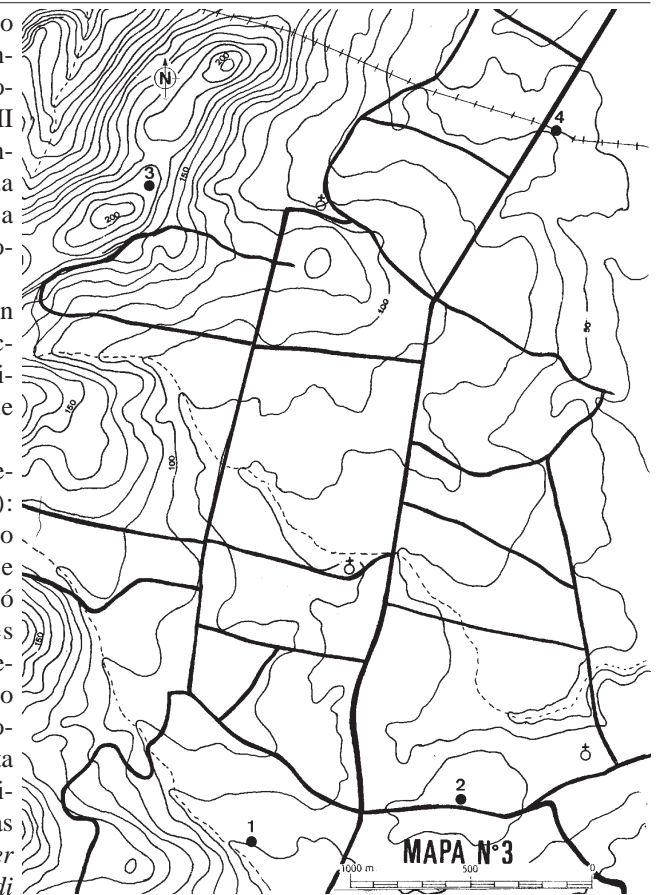
ZONA DE SAN MATEO E O VAL (cota entre 75 e 185 m.)

Coma o seu nome indica abrangue a meirande parte das zonas baixas e vales das parroquias de San Mateo de Trasancos e Santa María a Maior do Val, sitas na parte máis occidental do concello; esta zona ten na actualidade catro túmulos coñecidos coma *Mámoas*, cunha característica común en tres deles: serven de lindes entre parroquias. E mesmo o do lugar de Canteiros serve de linde entre os concellos de Narón e Valdoviño. A localización dos mesmos débese a unha intensa labor bibliográfica de D. Andrés Pena Graña, quen consultando textos medievais (coleccións diplomáticas de San Martín de Xubia, San Salva-

dor de Pedroso e Sobrado do Monxes que abranguen dende os séculos XII o XVI e documentación do século XVIII (Catastro do Marqués da Ensenada), que, xunto coa súa situación, fai que sexa esta a zona máis interesante de todas (mapa nº 3).

Ó tratarse dunha zona tan ampla, definiremos as características de localización e situación de cada túmulo de xeito individual:

nº 1) Arca de Vespasante-O Val (cota de 80 m.): Localizouse este túmulo enriba mesmo do rego de Vespasante gracias ó seguimento dos lindes parroquiais. A primeira referencia que atopamos foi no *Tombo II* do mosteiro de Sobrado dos Monxes, con data de decembro de 1173, delimitando unha doación de terras reflexanse os lindes «... *et per carvalium Pelagii Fernandi et per ARCAM DE VADOS PASANDI...*»

Distribución dos túmulos na zona baixa de San Mateo-O Val.

Con posterioridade, no ano 1752, o Catastro do Marqués da Ensenada na pregunta tres do interrogatorio sobre a parroquia de San Mateo de Trasancos di «...*por marcos principiando en el Río del Pozo, jirando por seu natural corriente a la fuente da Cadela y de esta al MARCO de la ARCA DE BESPASANTE y al riego de agua de rabo de can...*». De feito o túmulo atópase a uns 50 m. do marco nomeado no catastro, delimitando na actualidade as parroquias de San Mateo e O Val, atopándose nesta última o túmulo.

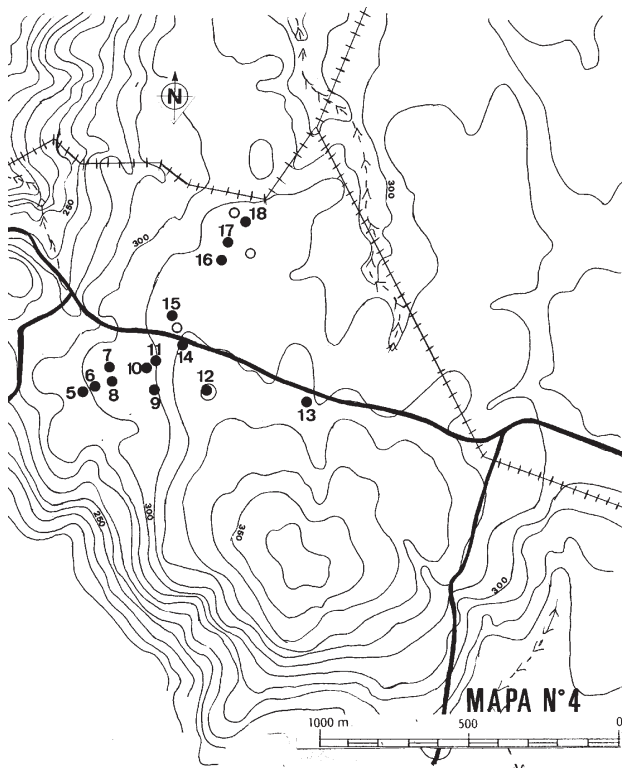
nº 2) Santa Margarita-O Val (cota de 87 m.): Atopamos este túmulo, a rentes da casa nº 1 do lugar de Santa Margarita, cortado parcialmente polo valado da finca. Trátase do túmulo máis grande atopado no concello (35 m. no eixe N-S e 25 m. no eixe L-O), encóntrase situado na liña divisoria de augas entre os vales de San Mateo e O Val. Na antigüidade empregouse como marco dun coto xurisdiccional.

nº 3) Arca dos Vilares-O Val (cota de 182 m.): Aínda que non figura no libro «Narón, un concello con historia de seu», débese a unha serie de circunstancias que tentaremos explicar, por unha banda no Catastro do Marqués da Ensenada, na pregunta tres do interrogatorio sobre a parroquia de O Val dise: «... *subiendo al marco do Carballo de Avajo y a la*

fuelle de Pedro Alonso, jirando a la PENA de ARCA DOS VILLARES, al llegar al marco sobre fuele do Hespino...», desde sempre esta arca buscou no linde da parroquia do Val, polo tanto entre o concello de Narón e Valdoviño, sen embargo o texto non di que a arca se atope no linde, senón que este pasa por a Pena (na actualidade monte das Penas). Por outra parte ó subdividi-lo topónimo a localización e máis sinxela, temos o topónimo Arca (na actualidade Campo da Arca) e o topónimo Villares (mal situado nos mapas do IGN é na actualidade Vilares, derradeira aldea do concello de Narón, aínda que tamén existen Vilasuso, Vilar de Diego e O Vilar na mesma aba do monte, o que pode dar a Villares un topónimo de conxunto). O túmulo sitúase a 150 metros o S do lugar de Campo de Arca, nun pequeno rechán da dorsal do monte.

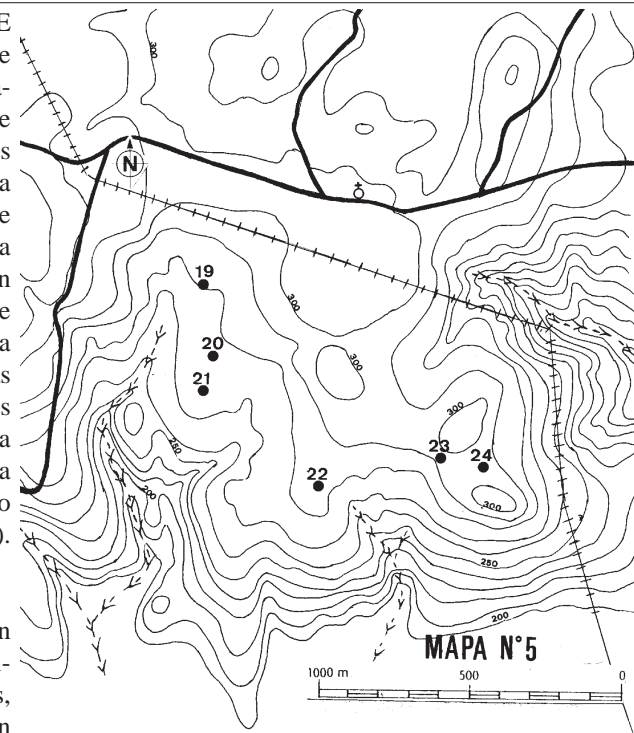
nº 4) Lugar de Canteiros-O Val (cota entre 60 e 70 m.): Neste lugar atopamos dous túmulos á dereita da estrada C-646 de Ferrol a Valdoviño, á altura do cartel de división de concellos. Un deles identifícase no Catastro do Marqués da Ensenada coma *Pedreiro do Mojón* e conserva gravado no que puidera ser un esteo: MT (marco de termo) «...por la misma corriente a la de Porto Cabreiro, viajando a la do Abelleiro y a la funte da silba y de aquí al Pedreiro do Mojón subiendo...», mentres que o outro túmulo afastado a uns 150 m. en dirección NL, atópase na actualidade no concello de Valdoviño.

ZONA DO MONTE DE NENOS (cota entre 232 e 290 m.): Situados no NL da parroquia de San Estevo de Sedes, son coñecidos coma *Montiños dos Mouros*, inda que deberían ser coñecidos coma *Medoñas* a vulgar polas veces en que son nomeados no Catastro do Marqués da Ensenada. A zona e moi interesante non só por ter a maior densidade de túmulos (localizados ata a fecha catorce, tendo novas da desaparición doutros tres nos últimos quince anos), senón tamén por atoparse a carón do antigo camiño de peregrinación a San Andrés de Teixido, que atravesa o Monte de Nenos e o Monte do Xeixo de SO a NL, tendo continuidade no límite concello de Valdoviño, onde os túmulos seguen a rentes do vello camiño (mapa nº 4).

Distribución dos túmulos na zona de Monte de Nenos.

ZONA DO ALTO DE PEDROSO (cota entre 270 e 300 m.): Situados no N da parroquia de San Salvador de Pedroso, atopamos seis túmulos inéditos, nunha ampla zona que abrangue desde o rego da Fonteboa ata o linde municipal. Estes son prolongación da zona de Monte de Nenos, xa que na parte intermedia entre as dúas zonas atópanse dous túmulos que foron estudados coma de Narón, pero que na actualidade están no concello de San Sadurniño (mapa nº 5).

Distribución dos túmulos na zona de Alto de Pedroso.

OSTÚMULOS

I - Como se describiu con anterioridade, temos identificados un total de 27 túmulos, dos que tan só se conservan na actualidade 24, que presentan distintos graos de destrución:

- 1) Un total de 11 túmulos (46%) atópanse con claros sinais de espoliación.
- 2) Un total de 17 túmulos (71%) atópanse achaiados polos labores agrícolas.
- 3) Tan só 5 túmulos (21%) atópanse cortados por estradas e desmontes de terreo.
- 4) Un total de 5 túmulos (21%) atópanse cortados ou divididos por valados de pedras ou postes de fincas.

II - En canto ó aproveitamento actual do terreo onde se atopan, podemos distinguir:

- 1) En zona de monte un total de 18 túmulos (75%).
- 2) En zona de labores agrícolas un total de 6 túmulos (25%).

III - No que respecta ó tipo de pedra predominante no subsolo, podemos diferenciar:

- 1) Un total de 7 túmulos (29%) se atopan preto de afloramentos graníticos.
- 2) En zona de afloramentos de rochas metamórficas e xeixo atópanse 17 túmulos (71%).

IV - No que atinxe ás medidas dos túmulos, son moi variadas, indicaremos os datos de lonxitude e altura en metros, entendendo que o dato de lonxitude é o diámetro (nos casos nos que os túmulos sexan ovalados ou se atopen cortados, o diámetro calcularémolo en función do seu radio); en canto á altura é como sempre a dimensión peor conservada, motivada pola erosión e pola man do home.

A medida do túmulo máis pequeno é de 11 m. no eixe N-S e 13 m. no eixe L-O x 0'3 m. de alto, e a medida do máis grande é de 35 m. no eixe N-S e 25 m. no eixe L-O x 1'8 m. de alto. Sendo as medidas máis comúns:

Entre 11 a 17 m. 7 túmulos (29%)
 Entre 20 a 27 m. 13 túmulos (54%)
 Entre 30 a 35 m. 4 túmulos (17%)

e as medidas para altura oscilan entre:

De 0'3 a 0'5 m. 9 túmulos (37%)
 De 0'6 a 1'5 m. 11 túmulos (46%)
 De 1'8 a 3 m. 4 túmulos (17%)

V - Con coiraza de protección tan só podemos observar 11 túmulos (46%), repartidos nas tres zonas, se ben ó existir unha proporción tan elevada de túmulos achaiados (71%), cremos que a coiraza de protección presentaría-se na práctica totalidade deles.

VI - Como indicamos no apartado I, do total de túmulos estudados o 46% ten claros sinais de saqueo, e o 71% encóntranse achaiados polos labores agrícolas. Do seu espolio, os únicos materiais dos que temos coñecemento foron os publicados por D. Andrés Pena Graña no primeiro volume de «Narón, un concello con historia de seu»:

Do túmulo nº 14, 1 punta de frecha de sílex e 1 machado de pedra.

Do túmulo nº 15, parte de un ídolo placa e con probabilidade 1 machado de pedra plano.

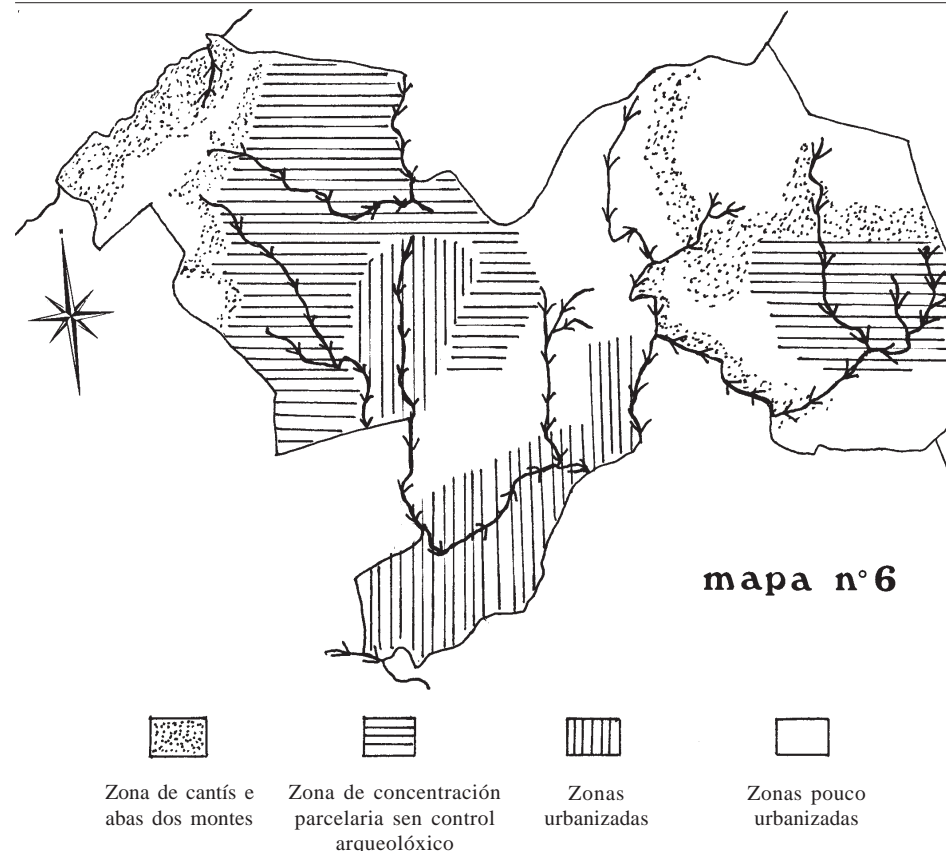
Tamén se ten constancia de 1 machado de pedra (procedente de As Lagoas-Freixeiro) e 1 machado de pedra (procedente de Lavandeira-San Mateo), ámbolos dous túmulos destruídos.

As medidas do cono de violación oscilan entre os 2 e os 9 m. de diámetro, sendo os túmulos máis estragados o nº 2 cun burato de 7 x 9 m. e 1,2 m. de profundidade e o nº 14 cun burato 6 m. de diámetro x 2'5 m. de profundidade.

VII - 14 Túmulos (58%) do concello de Narón atópanse como lindes de fincas namentres outros 3 túmulos (13%) utilízanse como lindes parroquiais, se ben os do Val son moi significativos, limitando a parroquia polo N e polo S (lugar de Canteiros polo N e Vespasante e Santa Margarita por S). Como xa indicamos na descrición destes túmulos algún deles perdeu a súa función (Arca de Vespasante e Arca dos Vilares), atopándose como linde un «marco» e unha «pena» respectivamente, pero nunca a máis de 300 m. do linde actual.

D. Andrés Pena no libro «Narón, un concello con historia de seu», sentou as bases de como sería a delimitación dende época prehistórica ata o medievo, no que os túmulos aínda seguirían en moitos casos conservando a función delimitadora (non esquezamos que no *Tombo II* de Sobrado dos Monxes se fala de que o linde pasa «... per arcam de Vados Espasandi...» mentres que 600 anos despois no Castastro do Marqués da Ensenada di «... al Marco de la Arca de Vespasante...»), atopándonos que o territorio que hoxe abrangue o actual concello estaría limitado na práctica totalidade por túmulos nunha época anterior:

-Polo SO co concello de Ferrol (túmulos da zona de Leixa, estudados en «Túmulos do concello de Ferrol», *Anuario Brigantino 1997*).

-Polo NO con túmulos do lugar de Canteiros (un deles aquí estudado) e outro no concello de Valdoviño.

-Polo N con túmulos da zona de Monte de Nenos (que como indicamos ten a súa prolongación no concello limítrofe de Valdoviño).

-Polo NL con túmulos do lugar de Moimentos (actualmente concello de San Sadurniño) e os aquí presentados da zona do Alto de Pedroso.

CONCLUSIÓNS

Como xa indicamos no caso de Ferrol, ata ser publicados os túmulos na historia de Narón, estes pasaron inadvertidos para os investigadores. Coa súa publicación desmitificouse a localización de túmulos na nosa comunidade, empezando a empregarse os textos medievais e modernos (tomos do Mosteiro de Pedroso, Xubia, Sobrado e Castastro do Marqués da Ensenada), para poder localizar túmulos nas zonas baixas e vales. Os mesmos textos fálannos dalgún máis, que non puido ser atopado, e que sen dúbida foron destruídos pola acción do home. Os traballos realizados con posterioridade non aportaron nada novo (en canto ó número de túmulos se refire, dedicándose a estudar os xa existen-

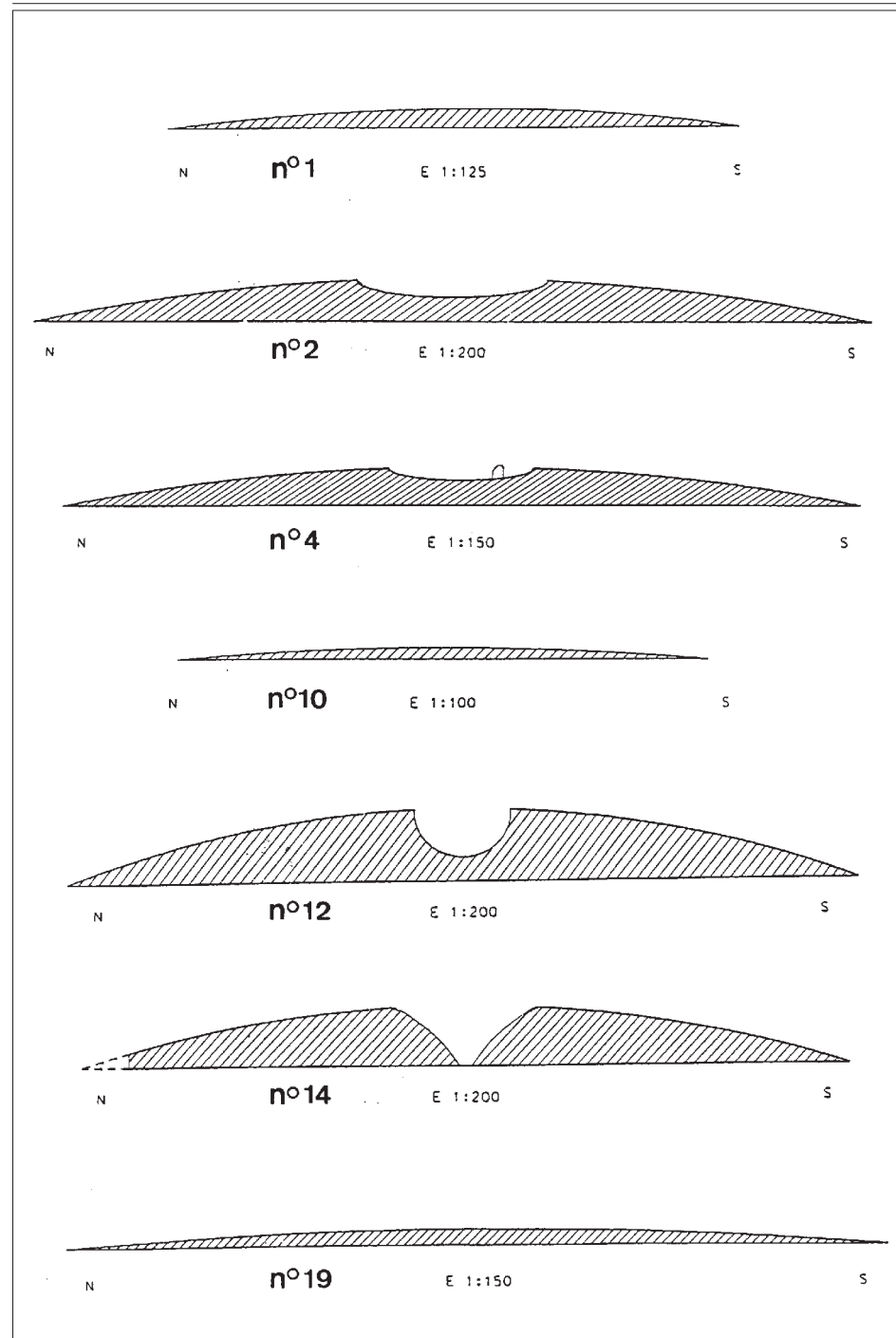
tes, sen preocuparse en concello se atopan) e viñeron a dar unha conclusión errónea ó no interpretar dun xeito correcto nin a bibliografía estudiada nin o contexto dos xacementos.

A paisaxe do concello de Narón, ó igual que parte da nosa bisbarra foi duramente modificada a finais da década dos anos 60 (1968), os vales das parroquias de San Mateo de Trasancos, Santa María Maior do Val, e a práctica totalidade da parroquia de Santa María de Castro, sufriron unha concentración parcelaria salvaxe, sen ningún tipo de control sobre os xacementos nin conservación do patrimonio, que varreu literalmente da superficie da terra, unha cantidade importante de túmulos (a xulgar polos textos e os achados referidos con anterioridade e as tradicións orais recollidas sobre todo na parroquia de O Val) e castros (estragando a maior parte do Castro da Ermida en Pedroso onde construíron unha pista polideportiva, parcialmente o castro de Quintá e Vilasuso na parroquia do Val, e a totalidade do de Castro, preto da igrexa de Santa María). Dos 66,2 km² que ten o concello na actualidade, o terreo parcelado representa máis do 36%, que, xunto cun constante crecemento poboacional e industrial, fai que o espazo de estudio se vexa reducido a tan só o 35% (mapa nº 6).

Con posterioridade a este traballo, fíxose outra concentración parcelaria nas parroquias de San Xiao de Narón e San Estevo de Sedes, realizada cun control arqueolóxico axeitado, permitindo non só que non se destruíran máis xacementos senón que consolidando algún deles.

AGRADECEMENTOS

O noso maior agradecemento a D. Andrés Pena Graña, que fixo posible a realización deste traballo, ás xentes do concello de Narón e tamén a Kiko, Loli e Familia, polas axudas prestadas.

Cortes transversais dalgúns túmulos.

TOPÓNIMO	TÚMULO N.º	MEDIDA TÚMULO		MEDIDA BURATO		OBSERVACIÓNS
		DIÁMET. X ALTO	DIÁMET. X ALTO	DIÁMET. X ALTO	DIÁMET. X ALTO	
VESPASANTE	1	15 N-S				
		11 L-0 X 0'5	-----			Moi achaiado
STA.MARGARITA	2	35 N-S				Cortado polo muro
		25 L-0 X 1'8	8 X 0'4			dunha finca
CAMPO DE ARCA	3	22 X 0'6	8 X 1,2			Coiraza
CANTEIROS	4	25 X 1'2	4'5 X 0'4			Coiraza/2 esteos, un deles gravado MT
AS PENAS-NENOS	5	21 X 1	-----			Coiraza
AS PENAS-NENOS	6	20 X 0'3	-----			Moi achaiado
AS PENAS-NENOS	7	10 N-S				Achaiado/Cortado por un
		20 L-0 x 0'5	-----			circuito de autocros
AS PENAS-NENOS	8	24 N-S				
		22 L-0 x 0'6	2'5 x 0'3			Coiraza/achaiado
AUGA APOZADA-NENOS	9	23 X 1	5'5 X 0'5			
AUGA APOZADA-NENOS	10	11 N-S				
		13 L-0 X 0'3	-----			Moi achaiado
AUGA APOZADA-NENOS	11	17 N-S				
		14 L-0 X 0'5	-----			Moi achaiado
AUGA APOZADA-NENOS	12	33 X 3	4 X 2			Coiraza/1 esteo
PEGATEIRAS-NENOS	13	17 X 0'8	2 X 0'3			Coiraza
AUGA APOZADA-NENOS	14	30 N-S				Coiraza/cortado pola
		32 L-0 X 2'5	6 X 2'5			estrada
ROZA DAS LAGOAS/ XEIXO	15	30 N-S				
		32 L-0 X 2'5	3 X 1'8			Coiraza
ROZA GRANDE-XEIXO	16	17 X 1'2	-----			
ROZA GRANDE-XEIXO	17	21 N-S				
		23 L-0 X 1'5	3'5 X 0'5			
ROZA GRANDE-XEIXO	18	16 N-S				Coiraza/cortado por
		21 L-0 X 1	4 X 0'4			labores agrícolas
MOIMENTOS	19	26 X 0'5	-----			Achaiado
MONTES DA MAROLA	20	22 X 0'8	-----			Achaiado/coiraza
MONTES DA MAROLA	21	20 N-S				
		27 L-0 X 0'5	-----			Achaiado
FONTEBOA	22	16 X 0'5	-----			Moi achaiado
ALTO DE PEDROSO	23	17 X 0'3	-----			Moi Achaiado/Posible esteo
						tirado a carón do túmulo
ALTO DE PEDROSO	24	20 X 0'8	-----			Achaiado/coiraza